

ՀԱԿՈՒՔ ՔՅՈՍԵՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱՍՈՐԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐՈՎ ԱՆՀԱՅՏ ՃԱՌ Ս. ԵՓՐԵՄԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Վաղուց գիտակցված և արժեվորված է այն կարևորությունը, որ թարգմանական երկերն ունեն գրական, մշակութային հարաբերությունների ուսումնասիրման բնագավառում: Թարգմանված երկերի բովանդակությունը հստակ պատկերացում է տալիս դարի հոգևոր պահանջարկի, մշակութային կացության վերաբերյալ: Ինչպես մյուս դարաշրջանները, քրիստոնեական միջնադարը ևս կյանքի կոչեց արժեքների մի համակարգ, որ պայմանավորված էր սուրբգրային հայտնությամբ, եկեղեցական ավանդությամբ: Յուրաքանչյուր ազգ քրիստոնեական քաղաքակրթությանը բերեց հայտնության իր ընկալումը, որ մասնավոր տարագով իր դրսևորումը գտավ հոգևոր տարաբնույթ ժառանգության մեջ: Արևելաքրիստոնեական մատենագրության մեջ իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում ասորականը, որի մեջ անադարտ կերպով պահպանված են սուրբգրային ոգեկանության, արամեական մտածողության, աստվածաբանական ավանդույթի վաղնջական ձևերը: Ուստի պատահական չէ, որ աստվածաշնչյան արժեքներին, Արևելաքրիստոնեական ավանդույթին փարված Հայ Եկեղեցին պետք է մասնահատուկ վերաբերմունք որդեգրեր այդ արժեքները առավել հարազատորեն հայելացնող Ասորի Եկեղեցու նկատմամբ: Մյուս կողմից հայ-ասորական գրական, մշակութային հարաբերությունները բնական և օրինաչափ շարունակությունն են դառնում եկեղեցաքաղաքական հարաբերությունների: Այս գույզ գործոնների տիրական թելադրանքով իրականացվեցին սուրբգրային, հայրախոսական բնագրերի ասորերենից հայերեն թարգմանությունները¹: Թերևս Աստվածաշնչին զուգահեռ հայացվեցին ասորական (և ոչ միայն ասորական) Եկեղեցու մեծագույն հեղինակություններից մեկի՝ Ս. Եփրեմի երկերը (սուրբգրային մեկնություններ, ճառեր, աղոթքներ, կցուրդներ և այլն), որոնց թարգմանությունների մի զգալի մասը հրատարակվել է Մխիթարյան հայրերի ջանքերով²: Սակայն պետք է

¹ Այս մասին հանգամանալից տե՛ս **Հ. Հ. Անդրիկյան**, Արեւելեան վկայք, «Բազմավեպ», 1905, էջ 251-255, 358-360: **Երվ. Տեր-Մինասյան**, Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելից»-ը և նրա ասորական սկզբնատիպը, **նույնի** «Զգաւն» կոչված գրքի հեղինակի հարցը, տե՛ս հեղինակի «Պատմաբանասիրական հետազոտություններ» (հոդվ. ժող.), Եր., 1971, էջ 65-87, 411-424: **Հ. Գ. Մելքոնյան**, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III-V դդ.), Եր., 1970, **Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան**, Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելից»-ը (բնագրագիտական հետազոտություն), Եր., 1976, **նույնի**՝ Հայ հնագույն թարգմանությունների մատենաշարը-Գիրք Օննդոց, քննական բնագիր աշխատ. Ա. Ս. Ջեյթունյանի, Եր., 1985, էջ 24-26: **Л. А. Тер-Петросян**, Сиро-армянские литературные связи в IV-V вв (Роль сирийской культуры в формировании древнеармянской словесности) Автореферат дисс. Л., 1986:

² Տե՛ս Ս. Եփրեմի մատենագրութիւնը, հտ. Ա-Դ, Վենետիկ, 1836 «Սրբոյն Եփրեմի Ասորոյ Մեկնութիւն

նկատել, որ Եփրեմյան ժառանգության շատ էջեր տակավին հրատարակված ու արժեվորված չեն: Դրանց մեջ քիչ չեն այնպիսիք, որոնց ասորերեն բնագրերը մեզ չեն հասել: Այդպիսի երկերից է «Վասն չուտելոյ զչորեքշաբաթն եւ զուրբաթն եւ վասն ուրացողացն եւ պիղծ յիշոցնատուացն» ճառը: Այն մեզ հասել է բազմաթիվ ընդօրինակություններով, որոնցում որոշարկելի է խմբագրական երկու տարբերակ: Այսպես, ՄՄ թիվ 640 (295ա-305բ), 3791 (435բ-439բ), 944 (212ա-221ա), 4599 (50ա-56բ) ձեռագրերում առկա բնագիրը ներկայացնում է խմբագրական մի տարբերակ, իսկ թիվ 1521 (252բ-254ա), 4822 (344ա-348ա), 2890 (193բ-197ա) ձեռագրերում պահպանվածը՝ մեկ այլ: Եվ հիրավի, նկարագրելով այս ճառը պարունակող Վիեննայի թիվ 224 ձեռագիրը Հ. Հակոբյան վրդ. Տաշյանը ծանուցում է, որ խնդրո առարկա (երկրորդ) միավորը (N 100) նախորդի (N 20) համեմատ «շատ տարբեր խմբագրություն, կարծես ուրիշ թարգմանություն է»³: Քննությունը պարզում է, որ խմբագրական տարբերակներն իրենք իսկ միատարր չեն: Այսպես, Ա տարբերակի C ձեռագրում առկա են ուշ շրջանին հատուկ հետսմուտ տարրեր. առավել ներկայանալի է հետևյալ հատվածը. «Ապա վասն է՞ր ժողովեցան նեստորականքն եւ ի բաց հանին ի միաբանութենն, որ զձեթն եւ զգինին ծառոյ բեր ասացին եւ զձուկն՝ ջուրց, զի Մովսէս զձուկն մի՛ ասաց... Եւ Բարսեղ Կեսարացին գազան ասաց»⁴: Բ տարբերակում նմանապես առկա են ուշ շրջանին բնորոշ իրողություններ, որոնք գլխավորաբար վերաբերում են լեզվին: Այս տարբերակն աչքի է ընկնում միջին հայերենին բնորոշ բառազանձով. օր. «փոշիմանել» և «մաղաթ». առաջինը պարսկ. *pusime*, թրք. *pənsman* («զղջացած», «ափսոսած»), իսկ երկրորդը արաբ. պարսկ. *madad* («օգնություն», «նյութական օժանդակություն») բառն է⁵: Այս փաստերը, ինչպես նաև մի կողմից ճառի սուրբգրային վկայությունների բնագրային համապատասխանությունը Աստվածաշնչի հայերեն ընկալյալ թարգմանությանը, և մյուս կողմից «Բարոյախաւս»-ի (տե՛ս օձի և արջի բնույթի վերաբերյալ վիպող հատվածը Ա տարբերակի C ձեռագրում) հայերեն թարգմանության մասնավորաբար հայերենով պահպանված նրա համառոտ խմբագրության հետ⁶ ունեցած հարաբերությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այս երկը թերևս բնագրի տեղայնացված տարբերակն է:

Այն, որ ճառն իրապես էլ պատկանել է Ս. Եփրեմի գրչին և նրա անունով էլ հնուց անտի ճանաչված է եղել հայ միջնադարում, վկայում է ոչ միայն բովանդակությունը, խորագրային պարզ ու մեկին տեղեկությունը, այլ նաև ԺԳ-ԺԴ դդ. մատենագիր Կիրակոս Երզնկացին: Իր կարնեցիներին հղած նշանավոր թղթում նա

Գործոց առաքելոց», աշխատ. Հ. Ն. վրդ. Ակինեան, Վիեննա, 1921, «Կցուրդք Ս. Եփրեմի Խուրին Ասորւոյ», աշխատ. Հ. Ն. վրդ. Ակինեան, Վիեննա, 1957, «Սրբոյն Եփրեմի Ասորւոյ Մեկնութիւն Եզեկիէլի» աշխատ. Յ. Քէոսէան «Գանձասար» Աստուածաբանական հանդէս, Ը (հրատ. ընթացքում):

³ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, 574, 580:

⁴ Տե՛ս **Բարսեղ Կեսարացի**, Մեկնութիւն Վեցօրեայ արարչութեան, աշխատ. Կիմ Մուրադյանի, Եր., 1984, էջ 221, տ. 4-5:

⁵ Տե՛ս **Ռ. Մ. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան**, Միջին հայերենի բառարան, հտ. Բ, Եր., 1992, էջ 112, 421:

⁶ Դ՝Յ Physiologus. The Greek and Armenian Versions with a Study of Translation Technique by Gohar Muradyan, Peeters, Leuven-Paris-Dudley, MA, 2005, p. 108-109 (14.0-14.8), p. 178, 180-181 (35.1-35.12):

գրում է. «Քանզի ասէ սուրբն Եփրեմ ի ճառ որ վասն պահոց, եթէ՝ Որ լուծանէ չորեքշաբաթն մասն Յուդայի առցէ եւ որ լուծանէ զուրբաթն ընդ խաչահանուացն դասեացի»⁷:

Ճառի՝ Ս. Եփրեմի հեղինակային պատկանելության օգտին վկայող ամենագործող պարագան նրա բովանդակությունն է: Թերևս Եկեղեցու հայրերից և ոչ մեկը այնպիսի նախանձախնդրությամբ չի դրվատում ճգնական խստակեցությունը, այնքան մանրամասնորեն չի նկարագրում անդենականն ու դատաստանը, ինչպես Ս. Եփրեմը⁸: Հատկապես ուշագրավ են ճառիս վախճանաբանական այն նկարագրությունները (տե՛ս Ա տարբերակ, տարբեր. 151-166), որոնք առավել խստակորեն հարաբերվում են ասորերեն բնագրով պահպանված Ս. Եփրեմի մի փոքրիկ գրության հետ, ուր պատկերված է հոգու բաժանումը մարմնից. դները ցանկանում են, որ հոգին իրենց հետ գեհեն գնա, մինչդեռ «հրեշտակներին ցանկալի է, որ նա նրանց հետ հասնի լուսո բնակարան»⁹:

Ի թիվս մի շարք աղբյուրների Ս. Գրիգոր Նարեկացին իր Աղոթամատյանը շարադրելիս անտարակույս աչքի առջև է ունեցել Ս. Եփրեմի այս ճառը. Աղոթամատյանի «Մտեմ ի բոյնն աղանի եւ անդուստ ագռաւ ելանեմ, Գամ սակաւ մի սպիտակ, եւ սրանամ դառնամ բնաւին սեւացեալ» (Բան ՀԱ, Բ)¹⁰ տողերը հղացվել են ճառիս, «զի եթէ իբրեւ զագռաւ սեւացեալ եւ մեղաւք, եւ մտեալ յեկեղեցին խոստովանիս՝ իբրեւ զաղանի սպիտակացեալ ելանես յեկեղեցոյն՝ խոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ» բառերի ազդեցությամբ՝ իմաստային դրափոխության կիրարկումով: Ս. Եփրեմի ճառի ընդհանուր ազդեցությունն է նշմարվում Գրիգոր Ավագ Վկայասեր կաթողիկոսի (կթղ. 1065-1105 թթ.) «Խրատք վարուց եւ կենաց, եւ պատուելքք եւ քարոզ վասն յիշոցաց եւ վասն կիրակեի...» խորագրով երկի վրա¹¹:

Սակայն, ինչպես երևում է, այս ճառը ոչ միանշանակ ընդունելության է արժանացել ուշ միջնադարում: 1512 թ. ընդօրինակված ճառընտիր մի ժողովածուի մեջ (Երուսաղեմ ձեռ. 173, թ. 211-215բ) գտնվող «այս ճառը ետքէն գծմուած է, մանաւանդ խորագիրը, որ դժուարաւ կը կարդացուի: Էջ 215 վերի լուսանցքին վրայ նօտրգիր կը տեսնուի սա տողը. «Վասն այն եղծցի, զի ոչ էր գրեալ աստուածաբանից»¹²:

⁷ «Կիրակոսի վարդապետի Երզնկացոյ թուղթ առ Կարնեցիս», աշխատ. Ա. քհ. Դանիէլեան, «Գանձասար», Աստուածաբանական հանդէս, Զ, Եր., 1996, էջ 572: Տե՛ս և հմմտ. Ճառիս Ա տարբերակ, տարբեր. 16-16ե:

⁸ Տե՛ս **Прот. Г. Флоровский**, Восточные отцы церкви, М. 2003, с. 310:

⁹ Տե՛ս Святий Ефрем Сиринь, Творения, т. 4, М., 1995, с. 492:

¹⁰ **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատենան Ողբերգութեան, աշխատ. Պ. Մ. Խաչատրյանի, Ա. Ա. Ղազինյանի, Եր., 1985, էջ 529, տ. 73-74:

¹¹ ՄՄ ձեռ. 8030, թ. 410ա-422ա: Գրիգոր Վկայասերի այս խրատն ընդհանրության առավել ակներև եզրեր ունի «Պատմութիւն Եփրեմ Խորին ասացեալ է Յաղագս պատուելոյ վասն կիրակեի» երկի (ՄՄ ձեռ. 833, թ. 122ա-128ա Հմմտ. ՄՄ, ձեռ. 850, թ. 98բ-121բ, նաև՝ Վիեննա, ձեռ. 172, թ. 99ա-108բ, 395, թ. 72բ-91բ) հետ է:

¹² Տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. հտ. Բ, Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան,

Ճառը հրապարակվում է ըստ հետևյալ ձեռագրերի.

Ա տարբերակ

A= ՄՄ, ձեռ. 640, Ժողովածու: **Ժամանակ**՝ 1297 թ. **Գրիչ** Հեթում քիյ., **Ստացող**՝ Վասիլ Հայելեկցի (՝), **Թերթ**՝ 317: **Նյութ**՝ թուղթ: **Գրություն**՝ միասյուն: **Գիր**՝ բոլորգիր: **Տող**՝ 21: **Բնագիրը**՝ թ. 295ա-305բ:

B=ՄՄ, ձեռ. 3791. Ճառընտիր: **Ժամանակ**՝ ԺԵ դար (1453-ից առաջ): **Գրիչ**՝ Կարապետ, տեր Պողոս, Աբդուլմսելա: **Կազմող**՝ Վարդան: **Ստացող**՝ Հովհաննես: **Թերթ**՝ 724: **Նյութ**՝ թուղթ: **Գրություն**՝ երկսյուն: **Գիր**՝ բոլորգիր: **Տող**՝ 35: **Բնագիր**՝ թ. 435բ-439բ

C=ՄՄ ձեռ. 944: Ժողովածու: **Ժամանակ**՝ 1431թ. **Վայր**՝ Էրեզ վանք: **Գրիչ**՝ Հովհաննես, Ղազար աբեղայք: **Ստացող**՝ Խաթուն: **Թերթ**՝ 227: **Նյութ**՝ թուղթ: **Գրություն**՝ միասյուն: **Գիր**՝ բոլորգիր: **Տող**՝ 26-27: **Բնագիր**՝ թ. 212ա-221ա:

Բ տարբերակ

A= ՄՄ, ձեռ. 1521: Ճառընտիր: **Ժամանակ**՝ 1404 թ.: **Գրիչ**՝ Գրիգոր: **Ստացող**՝ Ստեփանոս, Թումա աբեղայք: **Թերթ**՝ 453: **Նյութ**՝ թուղթ: **Գրություն**՝ երկսյուն: **Գիր**՝ բոլորգիր: **Տող**՝ 38-40: **Բնագիր**՝ թ. 252բ-254ա:

B= ՄՄ, ձեռ. 2890: Ժողովածու: **Ժամանակ**՝ 1718 թ.: **Վայր**՝ Վան: **Գրիչ**, ստացող՝ Թումա Մոկացի: **Թերթ**՝ 376: **Նյութ**՝ թուղթ: **Գրություն**՝ երկսյուն: **Գիր**՝ բոլորգիր: **Տող**՝ 32: **Բնագիր**՝ թ. 193բ-197ա¹³:

Երուսաղեմ, 1953, էջ 114:

¹³ Տեղեկություններն ըստ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Ներածությունը՝ Օ. Եզանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Եր., 1965, էջ 370, 444, 573, 896-897, 1085: